

ابوالقاسم گرجی

مدیر گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی

درباره چاپ جدید کتاب

جوامع الجامع

بنام خدا

در سالهای اخیر دو قسمت از دو کتاب که تألیف دو تن از گرامی ترین دانشمندان علوم اسلامی این آب و خاک است بوسیله^{*} اینجانب (ابوالقاسم گرجی) با تصحیح و تحشیه و تعلیق به چاپ رسید :

یکی، قسمتی از کتاب «مسائل الخلاف» تألیف شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن الحسن الطوسی در گذشته به سال ۴۶۰ که با همکاری استاد بزرگوار جناب آقای حاج شیخ الاسلام کردستانی قسمت معاملات آن در چاپخانه^{*} حیدری به چاپ رسید.

دوم، قسمتی از کتاب «جوامع الجامع» تألیف امین الدین ابوعلی الفضل بن الحسن الطبرسی در گذشته بسال ۵۴۸ که در حدود یک ثلث از آن بوسیله^{*} اینجانب در چاپخانه^{*} دانشگاه چاپ شد.

معرفی کتاب اول را به وقت مناسب دیگری موكول نموده و اینک مختصری درباره^{*} معرفی کتاب دوم و کارهایی که در باب چاپ آن انجام گرفته است بیان خواهیم داشت.

معرفی چاپ جدید این کتاب به بیان سه امر نیازمند است :

۱ - مختصری درباره* کتاب جلیل کشاف ، چه صاحب « جوامع الجامع » خود در مقدمه* این کتاب مشوق و الهام بخش خویش را در تألیف آن اشتیاق استمداد از کلام جارالله علامه زمخشری قرار داده است (۱) .

۲ - معرفی کتاب جوامع الجامع و این که صاحب این کتاب علاوه بر آنچه از کشاف اقتباس نموده ، خود چه کرده است که کتابش شایسته* چاپ و احیاء مجدد شده است .

۳ - اینجانب خود در چاپ جدید این کتاب چه انجام داده‌ام .

اما امر اول : کتاب کشاف مهمترین تألیف محمود بن عمر بن محمد بن عمر ، ابوالقاسم زمخشری خوارزمی ، نحوی لغوی ، متکلم معتزلی است که بسبب طول اقامتش در مکه* معظمه به جارالله ملقب شد . این کتاب را زمخشری در ظرف قدری بیشتر از ۶ سال در شهر مکه تألیف نمود . گویند : تفسیر کشاف اولین تألیف زمخشری است ، ولی چنانکه او خود در مقدمه* کتاب گوید : « فراغت او از کار این تألیف در سنوات اواخر عمرش یعنی بین شصت تا هفتاد سالگی که عرب آنرا دقاقة الرقاب گوید بوده است » (۲) .

بعید نیست که مقصود مورخان از این که تفسیر کشاف اولین تألیف زمخشری است همان قسمت باشد که در آغاز در خوارزم بربرادران دینی خود املا نموده است چنانکه خود در مقدمه گوید : « ولقد رايت

۱- طبرسی در مقدمه جوامع الجامع گفته است : « وسأحدثني إليه وحشي و بعثني عليه ان خطر بيالي وهجس بضميري بل القى في روعي محبة الاستمداد من كلام جارالله العلامة ولطائفه فان لانفاظه لذة الجدة و رونق الحدائة (چاپ دانشکده ص ۳) .

۲- زمخشری در مقدمه کشاف گفته است : « وناهزت العشر التي سنها العرب دقاقة الرقاب فأخذت في طريقة أعصر من الأولى... ففرغ منه في مقدار مدة خلافة أبي بكر الصديق وكان يقدر تمامه في أكثر من ثلاثين سنة... » (ص ۳) .

اخواننا فی الدین من افاضل الفئه الناجیه ... فأملیت علیهم مسأله فی الفواتح و طائفة من الکلام فی حقائق سورة البقرة وکان کلاماً مبسوطاً کثیر السوال و الجواب ... » (۱) .

زمخشری در این کتاب سخت کوشیده است که به کمک تسلط خویش بر زبان و ادب عربی آیات قرآن را بر مذهب خویش (اعتزال) تطبیق دهد .

اودر این تفسیر بیشتر به جهات ادبی از قبیل: لغت، صرف، نحو، معانی و بیان، قراءت، وقف و غیره پرداخته و از متن قرآن آن قدر در این کتاب آورده که بنظر او احتیاج به بیان و تفسیر داشته است. و گاهی قراءت غیر مشهور را اصل قرار داده و قراءت عاصم را بعنوان قراءت ضعیف تفسیر کرده است. پیروان زمخشری چون صاحب همین کتاب و صاحب تفسیر بیضاوی در این جهت نیز از او پیروی نموده اند. غالب مفسران که پس از زمخشری به کار تألیف تفسیر پرداخته اند از سخنان او در کشف، مخصوصاً در مورد قواعد ادبی استفاده فراوان برده اند، حتی برخی از مفسران نزدیک به همه یا لا اقل معظم تفسیر خود را از این کتاب اقتباس نموده اند (۲).

و اما **امردوم** : کتاب **جوامع الجامع** پس از کتاب شریف «مجمع البیان» از ارزنده ترین تألیفات دانشمند بزرگوار امین الاسلام، ابوعلی: الفضل بن الحسن الطبرسی، معروفترین مفسر و ادیب و فقیه شیعی امامی است. طبرسی - چنانکه خود در مقدمه همین کتاب گوید - در تفسیر دارای سه اثر است :

۱- ... بر برادران دینی خود که از افاضل فرقه ناجیه بودند مسأله‌ای در فواتح و پاره‌ای از کلام در حقائق سورة بقره املا نمودم، سخنی بود دارای سؤال و جواب بسیار (ص ۲) .

۲- برای نمونه به همین تفسیر و تفسیر بیضاوی مراجعه شود.

نخست : تفسیر کبیر مجمع البیان که بی شک یکی از مفاخر شیعه امامیه محسوب و در ده جلد تنظیم یافته است .

طبرسی - چنانکه خود در مقدمه این کتاب گفته است - این تفسیر را به تشویق ابو منصور ، محمد بن یحیی بن هبة الله حسینی که از سادات آل زبارة بوده است تألیف نموده . این کتاب که به پیروی از خود طبرسی به تفسیر کبیر ابو علی نامیده شده است ، حاوی مطالب گوناگون از : صرف ، نحو ، لغت ، اشتقاق ، ادب ، شأن نزول ، قراءت ، علوم بلاغت ، کلام ، فقه ، اصول ، حدیث و نظائر این علوم می باشد . و مخصوصاً از لحاظ تنظیم و ترتیب سرآمد دیگر تفاسیر است . و دانشمندان بزرگ در باره آن به دیده تحسین و تجلیل تمام نگریسته و در این زمینه بیانات اعجاب آمیز ایراد کرده اند (۱) .

این کتاب تاکنون چند بار در ایران و مصر و صیدا و قاهره به چاپ رسیده است .

دوم : تفسیر الکافی الشافی : این کتاب را طبرسی پس از تألیف کتاب نخستین در برخورد خود با تفسیر نفیس کشاف جار الله زمخشری از آن کتاب تلخیص نموده است (۲) .

سوم : تفسیر جوامع الجامع : طبرسی این کتاب را به درخواست فرزند خود ابو نصر حسن در جمع بین دو تفسیر فوق گرد آورده است . او خود در مقدمه این کتاب گفته است : « اقتراح علی من حل منی محل السواد

۱ - رجوع شود به کتابهای معالم العلماء ص ۱۲۳ عدد ۸۹۳ و کشف الحجب والاسرار ص ۴۸۸ و هدیة الاحیاب ص ۱۹۴ و مجالس المؤمنین ص ۲۰۲ و خاتمة مستدرک الوسائل ص ۴۸۷ و ریحانة الادب ج ۳ ص ۲۱ و الشیمة و فنون الاسلام ص ۲۶ و مقدمه مجمع البیان چاپ مصر ص ۲۰۱ نوشته شیخ عبدالمجید سلیم و شیخ محمود شلتوت رئیس اسبق و سابق جامع الازهر .
۲ - رجوع شود به ص ۲ جوامع الجامع چاپ دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران (مورد بحث) .

من البصر والفؤاد ولدی ابونصر الحسن احسن الله نصره و ارشد امری و امره آن
 مجرد من الکتابین کتاباً ثالثاً یكون مجمع بینهما ومحجر عینهما یاخذ بأطرافهما
 و یتصف بأوصافهما و یزید بأبکار طرائف و بواکیر لطائف علیهما (۱).

در آغاز پدر بعلمت این که عمر او از هفتاد گذشته و پیری تاب و
 توان او برده از قبول درخواست پسر سر باز میزند، ولی چون پسر الحاح می کند
 و شفیع برمی انگیزد ناچار در مقام اجابت درخواست او برمی آید (۲).

طبرسی این کتاب را خود وسطی شمرده و گفته است: «و
 أرجو أن یكون بتوفیق الله و عونہ و فیض فضلہ و منہ کتاباً و سبطاً خفیف الحجم
 کثیر الغنم لا یصعب حملة و یسهل حفظه و یکثر معناه و ان قل لفظه (۳).

او گاه در این تفسیر از تفسیر «مجمع البیان» و یا شاید از دیگر
 کتب سخنانی نقل می کند، ولی می توان گفت که: بیشتر بلکه نزدیک
 به همه مطالب این کتاب از تفسیر کشاف اخذ شده است و حتی در مواردی که
 ز مخشری از تفسیر آیه ای سکوت کرده، و یا قراءت غیر عاصم را اصل قرار
 داده و بر قراءت عاصم ترجیح داده، و یا عبارات آیه را بنحوی تغییر داده، و یا

۱- ص ۲ چاپ دانشکده. خلاصه مقصود این که فرزندم ابونصر حسن که بمنزله
 بینائی دیده و دل است، درخواست کرد که از آن دو کتاب، کتاب دیگری بسازم که مجمع آنها
 بوده و علاوه بر اینکه واجد مزایای آن دو کتاب است افکار بکر تازه ای هم دربر داشته باشد.
 ۲- او خود در این باره گوید: «فاستمفینته مرة بعد أخرى لما كنت أجد فی نفسی من
 ضعف المنة و وهن القوة فلقد ذرفت علی السیمین سنباً و بلفت من الکبرحتیا و صرت کالحنیة حنیاً و اشتمل
 الرأس شیئاً و قاربت شمس العمر منبیاً فأبى الا المراجعة فیہ و العود و الاستشفاع بمن لم أستجزله
 الرد فلم أجد بداً من صرف وجه الهمة الیه و الاقبال بکل المزیمة الیه و هممت .. (ص ۳ چاپ
 دانشکده).

۳- به توفیق و یاری و فضل و منت خداوند امیدوارم که این کتاب کتابی باشد و سبط،
 کم حجم، پرسود، حمل و نگهداری آسان و با لفظ اندک دارای معنای بسیار (ص ۴ چاپ
 دانشکده).

کارهای دیگری از این قبیل نموده بازطبرسی از او پیروی کرده است (۱).
 امتیازاتی که می توان برای این تفسیر نسبت به تفسیر کشاف برشمرد
 تنها در امور زیر است :

۱ - اختصار و حذف زوائد و مطالب غیر ضروری . او در این
 باب سخت کوشیده و غالباً مطالب را در قالب عبارات موجز و کوتاهتری
 بخوبی بیان کرده است .

متأسفانه در برخی از موارد این اختصار موجب تعقید و یا اخلال
 لفظی و معنوی شده است (۲) در حالی که در آن موارد در خود کشاف هیچ
 گونه تعقید و یا اخلالی دیده نمی شود .

۲ - مؤلف در بسیاری از موارد روایاتی از طرق شیعه نقل
 می کند که گاهی با تفسیر صاحب کشاف موافق است (۳) و در غالب موارد
 مخالف (۴) .

۳ - طبرسی در این کتاب درباره ای از موارد از تفسیر کبیر خود
 (مجمع البیان) نیز مطالبی نقل کرده که أحياناً مقایسه بین این کتاب و
 کتاب کشاف را سهل و ساده می کند (۵) .

۴ - در جاهائی که آراء کلامی امامیه با نظر معتزله موافق نیست ،

۱- رجوع شود به صفحات ۱۷، ۵۴، ۳۱۶، و ذیل آیه ۴۹ و آیه ۱۲۲ و ۱۲۳
 از سوره بقره . و به ص ۶۰ آیه ۸۵ از همان سوره که تفهیم را بر تفاهوم ترجیح داده و
 ص ۱۱ و ۱۳ که بجای تفکرون ، یفکرون آورده ، و ص ۳۶۶ س ۱ که بجای و خلقناکم
 ازواجاً ، وجعلناکم ازواجاً آورده و نظیر این موارد .

۲- رجوع شود به ص ۴۳۶ س ۱۸ و ص ۴۴۱ س ۱۳ .

۳- رجوع شود به ص ۱۱۶ و ۱۶۰ و موارد دیگر .

۴- رجوع شود به صفحات ۵۰ و ۴۸ و ۷۷ و ۷۹ و موارد بسیار دیگر .

۵- مانند صفحات ۲۶۱-۲۶۲ و ۳۱۵ و ۳۲۷ .

و یا نظر شخصی طبرسی در تفسیر آیه بانظر زمخشری مخالف است. طبرسی از نظر صاحب کشاف عدول کرده و آنچه را خود حق می دانسته بیان نموده است (۱).

این کتاب را طبرسی - چنانکه خود در خاتمه آن فرموده است - در بین سالهای ۵۴۲ تا ۵۴۳ در ظرف ۱۲ ماه بعدد نقباء موسی (ع) و خلفاء پیغمبر اسلام (ص) به پایان رسانده است.

این تفسیر به سبک «مجمع البیان» منظم و مرتب نیست، بلکه چون کشاف مطالب بدنبال یکدیگر آمده: در آغاز آیاتی چند که به یک موضوع ارتباط دارد ذکر شده و سپس بتدریج اجزاء آیات آورده شده و در ضمن تفسیر هر جزء، قراءت، جهات ادبی: صرف، نحو، لغت، اشتقاق، بلاغت، و احیاناً کلام، فقه، اصول بیان گردیده است.

کارهایی که اینجانب در چاپ جدید این کتاب انجام داده ام:

۱ - نوشتن مقدمه. در مقدمه که ۳۲ صفحه به قطع رحلی است چهار امر ذکر شده است.

الف: ترجمه مؤلف.

ب: معرفی مؤلفات او که از جمله همین کتاب «جوامع الجامع» است.

ج: خصوصیات نسخی که برای تصحیح از آنها استفاده شده است.

د: آنچه اینجانب انجام داده ام.

۲ - تصحیح. در تصحیح این کتاب از پنج نسخه استفاده شده است:

نسخه اول: نسخه ای است خطی که در تاریخ استفاده از آن آقای

سید محمد مشکوة استاد دانشگاه تهران بود ولی پس از استفاده^۱ مختصری بعلت انتقال آن به کتابخانه^۲ مجلس شورای ملی از تحت اختیار اینجانب خارج شد و اکنون تحت شماره ۶۲۴۸۲ در دفتر کتابخانه ثبت است .

این نسخه از لحاظ خط خوب نیست و اغلاط آن هم زیاد است، و در بعضی جاها بعلت آبدیدگی و پوسیدگی، اطراف صفحات آن از بین رفته است و به همین جهت تاریخ ختم تحریر آن معلوم نیست، ولی در عین حال بعلت قدمت نسخه (۱) بسیار قابل استفاده بود، متأسفانه بزودی از تحت اختیار اینجانب خارج شد . اینجانب لفظ « الف » را برای این نسخه رمز قرار داده‌ام .

نسخه^۳ دوم: نسخه‌ای است چاپی که به درخواست حاج محمد حسین کاشانی بوسیله^۴ محمد حسین گلپایگانی تحریر شده است و به اشراف جمعی از فضلاء قم بر تصحیح آن در سال ۱۳۲۱ در تهران به قطع رحلی چاپ شده است (چاپ اول). این نسخه دارای اغلاط و سقطهای بسیار است و گاهی حتی در آیات قرآن نیز در آن به سقطهایی برمی‌خوریم . برای این نسخه حرف « ج » رمز قرار داده شده است .

نسخه^۵ سوم: نسخه‌ای است باز چاپی که به هزینة^۶ مرحوم حاج آقا بالا کلاهی و بخط طاهر خوشنویس و تصحیح و تحقیق دانشمند آقای سید محمد علی قاضی طباطبائی و کمک بعضی از فضلاء در سال ۱۳۸۳ هجری در مطبعه^۷ مصباحی بطور افست به چاپ رسیده است . رمز این نسخه حرف « ب » می‌باشد .

نسخه^۸ چهارم: نسخه‌ای است خطی که به شماره ۸۱ در کتابخانه^۹

۱- کاتب در پایان جلد اول نوشته است: «تم الجلد الاول من الجوامع بموافقه و حسن توفیقه یوم الاثنین رابع عشر من ذی القعدة سنة ثلاث وستین و سبعمائة» این تاریخ (۷۶۲) نسبت به تاریخ تألیف کتاب (۵۴۲) ۲۲۱ سال متأخر می‌باشد.

دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران فهرست شده و از مجموعه وقفی خاندان آل آقا است که آقای حکمت آل آقا در کتابخانه دانشکده به امانت گذارده اند. حرف « د » به این نسخه رمز قرار داده شده است.

نسخه پنجم: نسخه خطی دیگری است که به شماره ۵۶ ج در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی فهرست شده و چنانکه در اولین برگ آن مسطور است آیه الله آقای ابوالمعالی شهاب الدین حسینی مرعشی آنرا وقف کتابخانه دانشکده نموده اند. رمز این نسخه حرف « ه » می باشد.

کیفیت تصحیح: در آغاز از روی نسخه « ب » استنساخ شد، نسخه تهیه شده با سایر نسخ مقابله گردید، در صورت اختلاف نسخ، نسخه صحیح یا راجح در متن، و بقیه به پاورقی منتقل شد. در آیات قرآن رعایت رسم الخط مصحف و در تفسیر رعایت رسم الخط عمومی بعمل آمد، و لذا در بسیاری از موارد یک کلمه به دو صورت نوشته شده است مثلاً « کلمات » « ربانین »، « یحیی »، « آدم »، « الملائکه »، « الصابین »، « تسأل »، « آناه »، « النبین »، « أفئدة »، « شرکاء »، « الآن »، « ساریکم »، « لامستم » در متن قرآن کریم به این صورتهای « ربانین »، « یحیی »، « آدم »، « الملائکه »، « الصابین »، « تسأل »، « عاتمه »، « النبین »، « أفئدة »، « شرکوا »، « السن »، « ساوریکم »، « لمستم » نوشته شده در حالی که رسم الخط عمومی آنها صورتهائی است که قبلاً اشاره شد و بسیاری از آنها در همین چاپ در تفسیر آیات دیده می شود.

البته رسم الخط قرآن تا حدودی رعایت شده است که هدف سهولت قرائت فدای رسم الخط نگردد و به آسانی برای هر کس قابل قرائت باشد. و نیز تا حدود توانائی و آگاهی، روش نوین کتابت عربی رعایت شده است مثلاً فتحه و ضمه در حرف مشدد، بالای تشدید و کسره زیر آن قرار داده شده است و همینطور در مورد همزه، فتحه و ضمه بالای علامت

« و کسره زیر آن نهاده شده است. علامت قطع همزه ، در صورت فتنه و ضمه بالای الف و در صورت کسره زیر آن قرار گرفته است. و همچنین در مورد قواعد کتابت همزه ، و بطور کلی قواعد خط ، و اموری از این قبیل هیچگونه مسامحه‌ای روا داشته نشده است ، خلاصه این که در تصحیح این کتاب و همچنین در زیبایی آن بقدری کوشش و دقت بکاررفته است که می‌توان آنرا از بهترین نمونه‌های چاپ عربی چاپخانه دانشگاه ، بلکه بطور کلی چاپخانه‌های کشور دانست .

در تصحیح این کتاب تنها به نسخ آن اعتماد نشده است ، بلکه به کتابهایی از قبیل : قاموس ، لسان العرب ، صحاح ، مجمع البحرین ، مصباح ، مقدمه الادب ، اقرب الموارد ، تبيان عکبری ، تبيان شيخ طوسی ، کشاف ، بیضاوی ، مجمع البیان ، تفسیر گآزر ، تفسیر کشف الاسرار ، مغنی اللیب ، بلوغ الارب فی معرفة احوال العرب ، الاعلام زرکلی ، تاریخ الادب العربی ، بعضی از شروح و حواشی کشاف ، دیوان امرؤ القیس ، دیوان اعشی ، مرشد ، و غیره نیز مراجعه شده است. ولی صرف نظر از کتب لغت بیش از هر کتاب از کتاب « کشاف » و « بیضاوی » و « مجمع البیان » استفاده شده است.

۳ - تحشیه و تعلیق : در این قسمت معنای بعضی لغات ، توضیح تعبیرات مبهم ، نام شاعر ، صدر یا ذیل شعر ، معنای شعر ، ترجمه مختصر بعض اعیان ، اختلال و نقص عبارت ، نادرستی تعبیر ، شماره سوره و آیه ، نادرستی رسم الخط ، توضیح برخی مطالب ، وجه شکل و اعراب ، نادرستی پاره‌ای از موضوعات ، نسخه بدلها ، رادنهائیه‌ای سودمند و نظایر این امور بیان شده است .

۴ - اعراب و شکل کلمات : در آیات بطور کامل و در غیر آیات بطور غالب ، مخصوصاً در مواردی که اعراب یا شکل موجب خروج لفظ از اجمال می‌شود و همچنین در نامها ، برای کلمات شکل و

اعراب نهاده شده است . در مواردی که کلمه به چند وجه قابل شکل و اعراب بوده سعی شده است همه^۱ وجوه رعایت گردد و در صورت عدم امکان رعایت همه^۲ وجوه ، وجه ارجح اختیار شده است .

اهمیت مسأله^۳ اعراب و شکل ، و تأثیر آن در سهولت استفاده و ازدیاد رغبت مطالعه و همچنین اشکال و دشواریهای آن برهیچکس از اهل فن پوشیده نیست . اینجانب در این باره نیز نهایت کوشش مبذول داشته و گاهی برای اطمینان به صحت اعراب و یا شکل یک کلمه چند روز فرم مطبعی را معطل می گذارم ، و لذا با این که بطور قطع از اشتباه و خطا مصون نیستم می توانم ادعا کنم از این لحاظ نیز این اثر سر آمد دیگر آثار است .

۵ - نقطه گذاری : مسأله^۴ نقطه گذاری کمتر به صورت صحیح انجام می گیرد ، در عین حال سعی شده است این مهم نیز بوجه صحیح انجام پذیرد .

۶ - فهرس متعدد از قبیل : فهرست مطالب ، فهرست آیات مورد استشهاد ، فهرست روایات ، فهرست کتب ، فهرست نامها ، فهرست طوائف و جماعات ، فهرست ازمنه ، امکانه ، کتابخانه ها ، چاپخانه ها .

۷ - کارهای جزئی توضیحی از قبیل : ذکر نام کتاب در سرصفحات زوج ، تعیین نام سوره و شماره^۵ آیاتی که در صفحه تفسیر شده در سرصفحات فرد ، تعیین سر جزء و نصف الجزء در محل مناسب ، شماره^۶ سطور در کنار صفحات ، شماره^۷ آیات طبق شماره^۸ کوفیان چنانکه در قرآن محشی به تفسیر بیضاوی چاپ عبدالحمید حنفی آمده ، و ضمناً به تبع نسخه^۹ الف پیش از آیات حرف « ق » که نشانه^{۱۰} قرآن است ، و قبل از تفسیر حرف « ت » که نشانه^{۱۱} تفسیر است نهاده شده است . این تصرف در سایر نسخ موجود نیست .

آخرین مطلبی که تذکر آنرا لازم می دانم این است که تفسیر^{۱۲} جوامع

الجامع» چنانکه از سخن برخی از مترجمان بدست می‌آید در ۴ جلد تنظیم یافته است (۱) و بطوری که در نسخ خطی و همچنین در چاپهای اول و دوم این کتاب ملاحظه می‌شود در ۲ جلد ترتیب یافته که جلد اول در پایان سوره کُهِف، و جلد دوم در آخر قرآن پایان پذیرفته است، ولی از مقایسه مقدار چاپ شده ما با بقیه کتاب بدست می‌آید که انشاءالله در صورت مساعدت توفیق این چاپ لا اقل در سه جلد خاتمه می‌یابد.

ابوالقاسم گرجی

۴۹/۸/۲۰